

Отримана 25.05.2024

Прорецензована: 30.05.2024

Прийнята до друку: 10.06.2024

Електронна адреса: mariya.alchuk@lnu.edu.ua

DOI: 10.25264/2312-7112-2024-26-66-71

Альчук М. Філософські засади творчості Тараса Шевченка: гуманізм і духовність. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, 2024. № 26. С. 66–71.

УДК: 130.1. 7.06

Марія Альчук**ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА:
ГУМАНІЗМ І ДУХОВНІСТЬ**

У статті розкрито дослідження Київської світоглядно-антропологічної школи, зокрема, В. Шинкарука, М. Поповича, Є. Бистрицького, В. Горського, С. Кримського, В. Іванова, В. Табачковського, В. Нічик, С. Пролеєва. Висвітлюється діяльність людини як форма і спосіб практично-духовного освоєння світу, аналізуючи її світогляд, культуру. Вживається термін «гуманітарний» як похідний від гуманізму.

Виокремлено важливість гуманітарних наук для вдосконалення соціально-політичної освіти інтелігенції на основі принципу діяльності. Проведено аналогію між творчістю Тараса Шевченка і сучасним гуманістичним рухом України.

Зазначено, що Володимир Шаян, Степан Ярмусь, Тарас Закидальський, Ірина Гузар досліджують творчість Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, виокремлюючи особливості духовності українців, їхнє моральне життя, що підносить людину до ідеалу добра, облагороджує її. Унікальність філософських ідей розкривають людську духовність, поєднуючи активність розуму, серця та духу, як ідеалів Добра та Благодаті, що постають із чеснот Віри, Надії, Любові.

Акцентується увага на створення унікальної філософської думки на межі двох епох – бароко і романтизму – твори Григорія Сковороди і Тараса Шевченка впливають на моральне життя людей, спонукаючи пізнавати світ та самих себе.

Підкреслено про вагомість досліджень «сковородіани» і представників Наукового товариства Тараса Шевченка (НТШ) – це сила, яка здатна пробудити народ від довголітнього сну. Духовність і гуманізм Гете та Шевченка, важливі сьогодні.

Висвітлено, що українцям потрібен новий гуманістичний рух, який буде працювати із суспільством на рівні сенсів. Займатися просвітництвом, формувати масову підтримку, залучати людей до захисту прав і свобод. Такий рух має об'єднувати інтелектуалів та громадянські спільноти різних країн. Права людей та ідеї свободи є універсальними, тому не мають державних кордонів.

Ключові слова: антропоцентризм, гуманізм, духовність, діяльність, людина, особа, громадянські спільноти, українська культура, творчість.

Mariia Alchuk**PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF TARAS SHEVCHENKO'S WORK:
HUMANISM AND SPIRITUALITY**

The article reveals the research of the Kyiv worldview and anthropological school, in particular, V. Shinkaruk, M. Popovych, E. Bystrytskyi, V. Gorskyi, S. Krymskyi, V. Ivanov, V. Tabachkovskyyi, V. Nychyk, S. Proleev. Human activity is highlighted as a form and method of practical and spiritual development of the world, analyzing its worldview and culture. The term "humanitarian" is used as a derivative of humanism.

The importance of the humanities for the improvement of the socio-political education of the intelligentsia based on the principle of activity is singled out. An analogy is drawn between the work of Taras Shevchenko and the modern humanist movement of Ukraine.

It is noted that Volodymyr Shayan, Stepan Yarmus, Taras Zakydalskyi, Iryna Huzar study the work of Hryhoriy Skovoroda, Taras Shevchenko, and Ivan Franko, highlighting the peculiarities of the spirituality of Ukrainians, their moral life, which elevates man to the ideal of goodness, ennobles him. The uniqueness of philosophical ideas reveal human spirituality, combining the activity of the mind, heart and spirit, as ideals of Goodness and Grace, arising from the virtues of Faith, Hope, and Love.

Attention is focused on the creation of a unique philosophical thought on the border of two eras – baroque and romanticism – the works of Hryhoriy Skovoroda and Taras Shevchenko influence the moral life of people, encouraging them to learn about the world and themselves.

The importance of the research of "Skovorodiana" and representatives of the Taras Shevchenko Scientific Society (NTSh) was emphasized – it is a force capable of awakening the people from a long-term sleep. The spirituality and humanism of Goethe and Shevchenko are important today.

It is highlighted that Ukrainians need a new humanist movement that will work with society at the level of meaning. Engage in education, form mass support, involve people in the protection of rights and freedoms. Such a movement

should unite intellectuals and civil communities of different countries. People's rights and ideas of freedom are universal, so they have no national borders.

Key words: *anthropocentrism, humanism, spirituality, activity, person, civil communities, Ukrainian culture, art.*

*А то підземно загуде
Вулканом націй ціла раса
І даром божеським гряде
Нам Прометеем дух Тараса
(Є. Маланюк)*

Прометеївський Дух Шевченка є дуже вагомим для формування громадянського суспільства та політичної нації у сучасній Україні. Українці під час Євромайдану (2013 – 2014 рр.) вийшли на захист європейського вибору, європейських цінностей – демократії, свободи, солідарності, справедливості. Вони об'єдналися, не звертаючи уваги щодо різної мови чи віри, бо захищали свою людську гідність і права. Революція Гідності відбулась не лише на Майдані, а й в душі та свідомості українців. Актуальність творчості Тараса Григоровича для нас – у тому, що «прийшов відкрити нам стовпи, на яких тримається людина і людський світ. Він оспівав Любов і Красу, Добро і Правду, щоб ми зробили це своєю вічною піснею» [1, с. 262]. Шевченкознавці називають його Пророком, бо з'явився у важкі часи столітнього поневолення, чого не можливо віднайти в історії інших народів. Він – Пророк, який любить людей та сам найяскравіше і талановито виражає Дух Нації:

Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовістити,
Святу правду возвістити! («Пророк»)

Філософи – В. Андрущенко, М. Михальченко у статті «Гуманізм і гуманітаризм: спільне і специфічне» підкреслюють про історію становлення гуманізму ще з античних часів, а також – про сучасні підходи щодо змісту, критеріїв, форм. Автори зазначають, що українські філософи досліджують відмінність та спільність у співвіднесенні понять «гуманізм» і «гуманітаризм». На їхнє бачення, визначень гуманізму – дуже багато та «найчастіше термін гуманізм застосовується у значенні групового або особистого погляду на життя у філософській формі або в судженнях здорового глузду як світоглядна позиція щодо ставлення до людини, її інтересів» [1, с. 8]. У 1980 році було видано «Декларацію світового гуманізму», в якій видатні вчені, письменники, громадські діячі, досить ґрунтовно визначили гуманізм та виокремили десять основних принципів. Отже, сучасний гуманізм – це світоглядна позиція людини щодо усвідомлення нею життя як самоцінності та самоствердження у ньому.

У дослідженнях представників Київської світоглядно-антропологічної школи, зокрема, В. Шинкарука, М. Поповича, Є. Бистрицького, В. Горського, С. Кримського, В. Іванова В. Табачковського, В. Нічик, С. Пролеєва висвітлюється діяльність людини як форма і спосіб практично-духовного освоєння світу, аналізуючи її світогляд, культуру. Вживається термін «гуманітарний» як похідний від гуманізму, конкретизуючи його завдяки використанню знання про людину як засіб її виховання, освіти та розвитку. «Гуманітаризм орієнтований на людиноведення, на утвердження соціального знання не тільки на протигагу природничому, а й як засобу творення людини як особистості» [1, с. 9]. Відтак, відповідно предмету дослідження, науки класифікуються на: природничі та гуманітарні, гуманітарні – людину, соціальні – суспільство. У суспільствознавчих дослідженнях поняття «гуманітарні науки» і «соціальні науки» вживаються як синоніми, що може спричинити певні труднощі. Необхідно чіткіше визначати ці поняття.

Гуманітарні науки співставляються з природничими та певним чином гуманітаризують їх для блага людини. Проблема людини не розкривається повністю однією із цих наук, лише у гармонійному поєднанні їх досягнень можливе цілісне і системне дослідження. Потрібно відмітити, що творча співпраця природничих, гуманітарних і соціальних наук можлива завдяки мисленню, методів пізнання та діалогу між ними. Виділяється принцип компаративізму, що орієнтує на системне дослідження людини у взаємозв'язку з природою і суспільством. Застосування цього принципу дасть можливість реалізувати такі комплексні дослідження «у двох напрямках: а) поєднання досягнень вітчизняної і зарубіжної науки...; б) підготовка спеціалістів з методології наукового пізнання, які б володіли широким комплексом гуманітарних знань..., долали недоліки вузькопрофесійної підготовки» [1, с. 10].

Отже, гуманітарні знання потрібні і природознавцям, і суспільствознавцям для раціонального пояснення проблем розвитку освіти, науки та засобів регулювання діяльності людини у них.

Духовність української нації – це передумова і головний рушій соціально-економічного та культурного розвитку суспільства. Формується духовність самим індивідом у процесах активної діяльності, у пошуках сенсу особистого життя, у самовдосконаленні. Духовність – це досить складне утворення, що розкриває сутність людини, її знання, почуття, цінності, її менталітет. Багатовимірність особи, її «Я» розкривається завдяки духовності. Сергій Кримський відмічає: «Духовність дає змогу особистості обертати засвоєння зовнішнього світу на шлях до самого себе. А цей шлях є найдовшою дорогою, яку проходить особа в житті» [4, с. 350]. Відтак, унікальність та неповторність існування нації розкривається в її духовності. Характеризується духовність наявністю у людини здібностей і можливостей до зміни умов свого життя і самої себе. Можна відмітити, що це – самовідчуття, самоусвідомлення та самореалізація людської особистості. Відтак, духовність не просто виражає інтереси колективу чи якоїсь групи, а обов'язково тієї спільноти людей, які виражають історичну необхідність.

На сьогоднішній час духовність має виражати інтереси української нації в Україні. У духовності гармонійно поєднуються істина, добро і краса. Цю триєдність – Істини, Добра, Краси – можна об'єднати одним словом – Любов. У повсякденному житті більшості людей, коли навіть і не культивується духовність, вимоги мудрості, любові, милосердя являються загальними орієнтирами, із якими співвідносяться їхні вчинки та діяльність. Так, у дні соціальних катастроф чи особистих переживань, звичайні люди також глибше починають аналізувати питання віри та реагувати на імперативи духовності. Буденний рівень практики, на якому розгортається життєдіяльність більшості людей, у свою чергу, завдяки народній мудрості та акумуляції культурно-історичного досвіду впливає на духовність представників релігії, науки, філософії. Всі форми духовності – відхід від світу із ціллю пізнання Вищої реальності, духовно-творча діяльність у світі (у миру), повсякденна життєдіяльність більшості людей – взаємопов'язані і взаємопереплетені та створюють у суспільстві неповторні риси духовної практики, що має як культурно-національний, так і загальнолюдський характер.

Для кращого розуміння історичного розвитку будь-якої національної культури необхідно розкрити ті національні підвалини, на яких вона виростає. Такі підвалини Д. Чижевський називає «народним світоглядом». За його визначенням, «народний світогляд» є національно-зумовлене «становисько» даного народу до світу та життя [9, с. 15]. Протягом історичного розвитку, звичайно, світогляд та характер народу змінюється – відбуваються зміни у їхньому житті, діє вплив інших культур, існують різноманітні психологічні та соціальні типи людей, місцеві відмінності. Всі ці складності не дають повної та закінченої характеристики національного типу українців. Він підкреслює, що ним дається лише спроба характеристики тих шляхів, які приведуть до розуміння своєрідності української нації та виділяє головні характеристики національного типу.

Перед українським народом сьогодні постає важлива проблема – плекання духовної культури, її збереження, закріплення і розбудова. Лише такий шлях допоможе нам здобути визнання й пошану в культурному світі. Тому потрібно вивчати рідну культуру та шляхи її розвитку, усвідомити її джерела, глибину та красу. В свою чергу, такий підхід буде вкорінювати в народі почуття власної сили, гідності та гордості, допоможе зберегти чистоту української культури її окремішність та своєрідність. Кожна культура є національною. «Немає культури без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного» [5, с. 8]. Культура будь-якого народу має свій окремий стиль, свою внутрішню єдність, що відрізняє її від культур інших народів. Виразниками та творцями культури є талановиті представники народу, що зв'язані між собою духовно. Зокрема, «Кобзар» Тараса Шевченка «помітно перетворив і далі перетворює український народ на політично й національно дозрілу націю» [6, с. 42]. Народ здійснює поставлені завдання і також творить власну культуру за посередництвом конкретних живих людей, які підпорядковані «духові спільноти» та мають всезагальну пошану. Потрібно вивчати життя та вшанувати пам'ять видатних людей землі нашої, брати за взірець їхнє життя, використовувати їхні творчі здобутки. Наголосимо, що культури різних народів мають те загальне, подібне, що їх може об'єднувати, але завжди мають свої неповторні особливості, які відрізняють їх. Кожна національна культура унікальна не лише тому, що має неповторні особливості, а ще й тому, що вона є творчістю унікальних постатей, нації, краю та доби.

Національна культура має своїх найкращих представників, що виражають своєрідність та дух нації. В українській культурі такими виразниками є Григорій Сковорода, Тарас Шевченко. Вони жили і

творили в добу великої руїни, політичного занепаду держави. Саме з козацького роду вийшли великі мислителі, щоб збудити поневолений народ до боротьби за свою незалежність.

Потрібно наголосити про подібність походження у Т. Шевченка та його вчителя Г. Сковороди. Козацькі сини та онуки навчали український народ на своїй землі. Вони відмовилися від почестів, від майна, від влади, щоб боротися з темінню, злом, байдужістю. Дух народу в їхніх особах – про-світителів мав перемогти, та відродитись. За сірою свитою мандрівного вчителя ховається велич духу Григорія Савича. Світ ловив його, та не впіймав. Світ – тодішнє зло. В житті Сковороди немає ніякої втечі від життя та світу, як це часто хочуть показати «так звані друзі народу українського». Це щоденна, завзята, героїчна боротьба Правдивого Чоловіка за духовне пробудження та відродження народу. Пізніше Тарас Шевченко перейме цю святу боротьбу від Григорія Сковороди. Їхнє життя є їхня філософія. «Філософія як вільна і необмежена королева наук. як завершення нашого світогляду і нашого світовідчужання, – філософія, що своїм обсягом обіймає в гармонійному поєднанні світогляд, поезію, науку, віру, есхатологію, все найвище, найкраще і найсвятіше на землі і в людині» [10, с. 59-60]. Дух народу втілюється у постатях мислителів і пророків.

Феномен творчості Тараса Шевченка досить по різному прочитують і висвітлюють українські письменники, працівники культури та науковці. Відмітимо, що кожна людина, яка відчуває себе українцем, – завжди потребує осмислити Кобзаря, зокрема, як для своєї особистої долі, так і для всіх громадян України. Особливо, це важливо, коли потрібно самовизначитися та самореалізуватися, шукаючи у творчості поета опертя і натхнення, осмислюючи власне місце в житті, свій обов'язок перед Батьківщиною. Тарас Григорович належить до класиків української та світової культури, тому в його творах кожне нове покоління може віднайти співзвучність відповідно своїм запитам і потребам.

Євген Маланюк підкреслює значимість постаті та творчості українського Пророка, а здобутки шевченкознавства вирости до спеціальної галузі знання. Він виокремлює праці С. Смаль-Стоцького, Д. Донцова, Ю. Русова, Д. Чижевського, які цілісно проаналізували діяльність Шевченка-творця. «Дух попередньої Козацької Доби... – Дух Нації – був переданий не лише поколінню живих, а й поколінням ненароджених. Переданий через бездорожжя і тьму Ночі Бездержавности і всупереч тій Ночі» [5, с. 78]. Завдяки геніальним представникам Нації – Шевченку і Гоголю, як акумуляторів національного духу – висвітлений шлях, який має зорієнтувати куди і як вивести народ із ночі бездержавности.

Борітеся – поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая! («Кавказ»)

Дослідники поетичної творчості Т. Шевченка зазначають, що з давніх часів його дух є найважливішим і нетлінним складником духовної сутності українського народу. Його поезія – це не лише те, що вивчають, а також і те, чим живуть, у чому черпають свою силу, віру, надію. Шевченків заповіт майбутнім синам рідної землі наголошує на непохитності у боротьбі та любов до свого народу. Досить вагомі слова заповіту для нашого покоління. Дух народу втілюється у постаті мислителя і пророка. Його поезія, яка народжена необхідністю XIX ст., потрібна сьогодні, а її зміст, характер, призначення є безпосередньо національними та набувають загальнолюдського значення, досягають також світового значення, стають загальнолюдським надбанням.

Пошли мені святес слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти! («Неофіти»)

Ю. Русов у праці «Душа Народу і Дух Нації» вважав, що Т. Шевченко синтезує в своїй постаті основні чотири первні українського народу, «тому одні з його творів своєю могутністю і пробойовістю чарують Українців з переважаючими нордійськими первнями, другі своєю хліборобською ідилією – динарців, треті – тонкого естета і знавця краси, середземноморця, четверті сентиментального і розуміючого прості переживання – остійця» [4, с. 109]. Багатоманітні душевні переживання цих представників відтворенні у його творах – у «Кобзарі», у «Повістях», у «Щоденнику», у митецьких картинах. «В нім як у синтезі, в його творах, ми бачимо виразно і тіло і душу і дух України» [4, с. 110]. Він глибоко і багатогранно аналізував емоції, почуття, горе і радість людей. Творчість Т. Шевченка –

розмаїта і багатогранна, ґрунтується на духовних пошуках, у яких відчуваються ті сокровенні думки, що пронизують його поезію, прозу, малярство та всю життєдіяльність.

Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось... («Неофіти»)

Душевні переживання людини, її сутності завжди були в центрі поетичних праць Т. Шевченка. Виокремлюють антропоцентризм як характерну рису його творчості, особливо, у становленні особистості. «Він промовляв до душі Українців, будив душу українського народу і тим творив з Українців той тип людини, який міг сприйняти дух Нації» [10, с. 111]. Шевченкова Людина – найперше є «образом Божим», адже багата внутрішнім змістом, поліфонічна і гармонійна. Його великою заслугою є докладені ним зусилля у пробудженні національного самоусвідомлення та національної гідності, які спрямовувались для взаємопізнання, взаємоповаги, рівноправного співжиття і братерства людей.

... Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Діяльність кожного історичного діяча, велика й мала, з її засобами та метою оцінюється індивідуально-етичним підходом – корисністю для суспільства, щирістю його мотивів, вагою та величністю його провідних думок. Зокрема його мотиви високо підносяться над особистими інтересами та відмічаються добром для народу, віддається вся енергія, здібності, творчість – це справжнє служіння своєму народові. Такий діяч – справжній громадянин своєї країни. Тому маємо шанувати своїх великих і талановитих людей, які прислужилися своєму краю. Безсумнівно, таким діячем є Тарас Григорович Шевченко, чю пам'ять ми вшановуємо. Такі пошанування розвивають у людей почуття вдячності, гордості, любові до свого народу. Зараз нам особливо потрібно розкривати творчі здобутки, заслуги українських діячів не соромлячись, не принижуюче їхнє значення. Потрібно повернути все те, що ми не зі своєї волі втратили, чого не могли знати і що нам не дозволяли знати в тоталітарній державі. Це має стати важливим аспектом системи національного виховання та освіти молодого покоління.

У часи соціальних катастроф, в умовах війни чи особистих переживань звичайні люди глибше починають аналізувати питання віри та реагувати на імперативи духовності. Український філософ, Сергій Кримський підкреслив, «в Україні, за всіх трагічних обставин її історії, був реалізований третій компонент ситуації протистояння перемоги та поразки – можливість залишатись непереможеним (хоч би духовно), проявити незламну силу волі та надії в здійсненні ідеалу» [4, с. 299-300]. Зокрема, у повсякденному житті, такі прояви духовності як мудрість, любов, милосердя являються загальними орієнтирами, з якими співвідносяться вчинки та діяльність людей. На мій погляд, потрібно активізувати духовні, моральні і творчі сили громадян для національної консолідації та суспільної солідарності. Сьогодні, коли у нас – війна, досить важливо є самоусвідомлення, самоідентифікація нації, що мобілізують життєву енергію людей та інтегрують їх у громадянське суспільство.

Потрібно зазначити про актуальність достовірного висвітлення історичного та культурного минулого нашого народу представниками діаспори. Зокрема українських діаспорян Канади, США, Європи, Австралії. Перед дослідниками постають завдання щодо висвітлення ролі й оцінки представників українській еміграції у розвитку та популяризації історії української культури і філософії. Відмітимо, що в сучасному науковому просторі знаходимо вагомі дослідження проблем духовності українців, гуманізму Тараса Шевченка, Григорія Сковороди у працях Володимира Шаяна, Степана Ярмуса, Тараса Закидальського [12], Ірини Гузар. У повісті Т. Шевченка «Близнята», а також його щоденнику містяться цитати з «Фауста» Гете, в яких він полемізує з ним. Ірини Гузар наголошує, що «Шекспір допоміг і Гете, і Шевченку вийти за рамки романтизму. З огляду на досягнення цього руху, обидва поети, на мій погляд, рухалися в напрямку класичного реалізму, тобто такого, що виріс з синтезу художніх досягнень античності і Відродження, який не копіює, а типізує і відкидає сентименталізм і дешеvu мелодраму» [3, с. 20]. Дослідниця вважає, що як Шевченко так і Гете були втіленням національної ідеї, захисниками рідної культури з певним характером універсальності та

«вселюдськості». Відмітимо, що творчість Шевченка і Гете має багато спільного у прагненні пошуку ідеалів у світі протиріч.

Українська правозахисниця Олександра Матвійчук, яка очолює «Центр громадянських свобод», отримала Нобелівську премію 10 грудня 2022 року в м. Осло. Вона відмітила, що вперше за часи незалежності прозвучала українська мова на офіційній церемонії вручення. Також громадяни України всіх національностей, не мають обговорювати своє право на суверенну і незалежну українську державу та розвиток української мови і культури. Українцям потрібен «новий гуманістичний рух, який буде працювати із суспільством на рівні сенсів. Займатися просвітництвом, формувати масову підтримку, залучати людей до захисту прав і свобод» [2]. Цей рух має об'єднувати інтелектуалів та громадянські спільноти різних країн. Відтак, права людей та ідеї свободи є універсальними, тому не мають державних кордонів.

Література:

1. Андрущенко В., Михальченко М. *Гуманізм і гуманітаризм: спільне і специфічне* // Вища освіта України, № 4, 2005. С.5–11.
2. *Виступ Олександри Матвійчук – української правозахисниці на врученні Нобелівської премії миру 10 грудня 2022 року*. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/12/12/162157/>
3. Гузар І. *Шевченко і Гете (до 250-ліття від дня народження Гете і 185-ліття від дня народження Шевченка)*. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка Канада. 1999, 216 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14160/file.pdf>
4. Кримський С.Б. *Під сигнатурою Софії*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.
5. Маланюк Є. *Нариси з історії нашої культури*. Київ: АТ «Обереги», 1992. 80 с.
6. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). *Тарас Шевченко*. Київ: Наша культура і наука, 2002. 440 с., іл.
7. Русов Ю. *Душа Народу і Дух Нації*. Видання «Америки» – Philadelphia, 1948. 156 с.
8. Сверстюк Є. *Блудні сини України*. Вид. 2-ге, доповн. Львів: Априорі, 2014. 512 с.
9. Чижевський Д. *Нариси з історії філософії на Україні*. Нью-Йорк, 1991. 230 с.
10. Шаян В. *Григорій Сковорода. Лицар святої борні*. Лондон, 1973. 111 с.
11. Шевченко Т. Г. *Кобзар* / Вступна стаття О. Гончара. Київ, Дніпро, 1983. 647 с., 1л. портр.
12. Alchuk M. Pavlyshyn A. *The Spirituality of Hryhoriy Skovoroda's Work in Taras Zakydalsky's Research. Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2022. № 14. Режим доступу: <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/260351> (дата звернення: 18.04.2024)